

Arkadiusz Krawcewicz

Ideologiczne podstawy polskiej geopolityki na przykładzie koncepcji prometejskiej

Acta Politica nr 28, 23-38

2014

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Arkadiusz Krawcewicz*

IDEOLOGICZNE PODSTAWY POLSKIEJ GEOPOLITYKI NA PRZYKŁADZIE KONCEPCJI PROMETEJSKIEJ

Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie najważniejszych założeń ruchu prometejskiego w Polsce – głównie w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939), ale także po II wojnie światowej. Słuszne jest także przeanalizowanie (na wybranych przykładach) odwołań do prometeizmu w polskiej polityce zagranicznej po 1989 roku – zarówno w działaniach rządów, jak i koncepcjach partii politycznych. Ze względu na ramy ilościowe autor chciałby zaznaczyć, że niniejszy tekst nie aspiruje do całościowego przedstawienia omawianego zagadnienia. W niniejszej pracy autor skorzystał z metody historycznej (poprzez zaprezentowanie historii ruchu i jego postaci) oraz porównawczej (do przeanalizowania odwołań w polskiej polityce zagranicznej po 1989 roku). Zdaniem autora odwołania (bezpośrednie i pośrednie) do prometeizmu można znaleźć w myśli polskich partii politycznych i rządów po 1989 roku.

Początki prometeizmu

Polski prometeizm zrodził się na początku XX wieku i powstał m.in. w odpowiedzi na zagrożenie utraty niepodległości ze strony Rosji. Rozrastanie się Imperium Rosyjskiego w różne geopolityczne strony prowadziło do integracji podbijanych narodów i państw. Imperium Rosyjskie było zbudowane w specyficzny sposób: istniało imperialne (carskie) centrum oraz podbite i asymilowa-

* mgr Arkadiusz Krawcewicz, doktorant w Instytucie Politologii i Europeistyki Uniwersytetu Szczecińskiego, e-mail: arek.krawcewicz@gmail.com.

ne nierosyjskie obrzeża, które z kolei sąsiadowały z państwami, którym groziło podbicie¹.

Nazwa „prometeizm” – jak nietrudno się domyślić – pochodzi z mitologii greckiej. Odwołuje się do idei bezinteresownego pomagania innym ludziom i narodom – tak jak Prometeusz pomógł ludziom przekazując ogień i ucząc ich przetapiania metali. W styczniu 1926 roku w Paryżu powstała organizacja „Prometeusz” („Le Prométhée”), którą oficjalnie powołali przedstawiciele wschodnich emigracji opowiadających się za uwolnieniem narodów od dominacji Związku Radzieckiego: Gruzinów i Ukraińców. W praktyce istotną rolę przy tworzeniu tej organizacji mieli piłsudczycy: Tadeusz Hołówko (1889–1931), Roman Knoll oraz Tadeusz Schaetzel². Prometeizm był ruchem o zasięgu międzynarodowym, kluby działały m.in. w Harbinie (Chiny), Helsinkach, Warszawie i Paryżu. Istnienie silnego ośrodka prometejskiego w Paryżu było wygodne dla polskich elit politycznych, gdyż Hołówko³ uważał, że gdyby centrum ruchu prometejskiego umieszczono w Warszawie, to uniemożliwiłoby to porozumienie (sojusz) z Ukraińcami i byłoby niekorzystne politycznie, gdyż w tym czasie (lata 20. XX wieku) trwały walki o Lwów i autonomię Ukrainy. Pomimo więc, że centrum ruchu było w Paryżu, to Polacy odgrywali w nim główną rolę⁴.

Niektórzy doszukują się źródeł prometeizmu (wówczas tak nienazywanego) w memorandum Józefa Piłsudskiego z 1904 roku do rządu japońskiego, w którym wspominał on o ziemiach zabranych mniejszym narodom przez Cesarstwo Rosyjskie oraz o zrywie tych narodów do walki o niepodległość. Powstawały wówczas partie polityczne (socjalistyczne⁵), które w swoich postulatach kładły silny nacisk na niepodległość narodów. W okresie późniejszym, po 1921 roku, Piłsudski uważał, że należy wspierać w dążeniach do niepodległości narody wcielone przymusem do Związku Sowieckiego. Polska, której udało się uniknąć takiego

¹ A. Nowak, *Przez Ukrainę i Kaukaz na Petersburg: początek drogi do koncepcji prometejskich w polskiej myśli politycznej*, w: *Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918–1940)*, red. M. Kornat, Warszawa 2012, s. 11.

² G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*, Kraków 2004, s. 191.

³ Był działaczem ruchu prometejskiego w okresie Drugiej Rzeczypospolitej i współpracownikiem Piłsudskiego, należał do PPS. Jego śmierć w 1931 roku była wynikiem zamachu przeprowadzonego przez działaczy Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów.

⁴ O. Braniecka, J. Malicki, *Tajna historia Polski: prometeizm polski (audycja I Programu Polskiego Radia z 31.08.2008 r.)*, www.polskieradio.pl/23/266/Artykul/172561,Tajna-Historia-Polski-prometeizm-polski (31.08.2008).

⁵ Na przykład Polska Partia Socjalistyczna, która w okresie późniejszym podzieliła się na dwie frakcje: promoskiewską (została jako PPS) oraz rewolucyjną (do której należał m.in. Józef Piłsudski, Ignacy Mościcki i Walery Sławek).

losu, miała działać na rzecz uwolnienia wschodnich narodów od panowania sowieckiej Rosji. Środowisko działaczy socjalistycznych uważało, że sowiecka Rosja będzie podejmować próby ponownego ataku na Polskę (po przegranej wojnie polsko-bolszewickiej w latach 1919–1921), dlatego należało doprowadzić do jej „rozbicia po tak zwanych szwach narodowościowych”⁶. Działalność prometejska przejawiała się m.in. w pomaganiu emigrantom, którzy zostali wydaleny ze swoich ojczyzn – te działania wspierał Instytut Wschodni w Warszawie, o którym można powiedzieć, że był placówką sowietologiczną (choć pierwszeństwo w tej dziedzinie miał Instytut w Wilnie)⁷.

Prometeizm w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)

W okresie międzywojennym polska polityka zagraniczna stawiająca sobie m.in. za cel stworzenie tzw. trzeciej siły, czyli tworu politycznego zdolnego do trwania w warunkach ekspansji Rosji i Niemiec, formułowała kilka koncepcji. Można tu mówić o koncepcji federacyjnej, prometejskiej oraz „Międzymorzu”. Te trzy koncepcje były obecne w myśli i polityce Piłsudskiego oraz jego otoczenia. Koncepcja federacyjna zakładała powstanie wielonarodowego tworu politycznego bazującego na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Gdy ta koncepcja nie odniosła sukcesu, pojawił się na jej miejsce prometeizm zakładający powstanie państw narodów zniewolonych przez Związek Sowiecki. Ostatnią koncepcją było „Międzymorze”, idea zakładająca utworzenie federacji państw, które obejmowałyby swoim zasięgiem obszar od Morza Bałtyckiego po Morze Adriatyckie⁸.

W polskim ruchu prometejskim można było wyodrębnić trzy obszary działania. Pierwszym była myśl państwowa, drugim – badania naukowe (m.in. powstanie Instytutu Wschodniego), a trzeci obszar stanowiło wspieranie emigrantów wywodzących się z narodów i państw wschodnich (Azerbejdżanu, Gruzji, Kozaków Dońskich, Kubania, Turkmenistanu i innych) – w latach 30. XX wieku w Warszawie emigracje wschodnie uzyskały finansową pomoc na działalność (w przeciwieństwie do Paryża), a w Wojsku Polskim (WP) jako oficerowie kontraktowi służyli Gruzini⁹.

⁶ O. Braniecka, J. Malicki, *Tajna historia Polski...*

⁷ *Ibidem*.

⁸ M. Kornat, *Idea prometejska a polska polityka zagraniczna (1921–1939/1940)*, w: *Ruch prometejski...*, s. 36.

⁹ O. Braniecka, J. Malicki, *Tajna historia Polski...*

Prometeizm kształtował się na bazie zamysłów dotyczących pozbawienia Rosji jej imperialnego statusu. Zakładał, że narody zniewolone przez Związek Sowiecki będą w stanie stworzyć własne państwa pomimo polityki wynaradawiania prowadzonej przez Sowietów. Koncepcja prometejska była atrakcyjna dla elit emigracyjnych narodów wcielonych do Rosji sowieckiej pomimo świadomości tego, że niezależność narodów wschodnich była nie do pomyślenia dla Sowietów¹⁰. W dokumentach z 1921 roku Oddziału II Sztabu Generalnego zauważano, że działalność prometejska dawała możliwość wpływania na ukraińskie organizacje wyzwolenicze. Dzięki polityce prometejskiej Polska miała mieć możliwość oddziaływania na sytuację polityczną na sowieckiej Ukrainie, gdyż istniał tam zorganizowany ruch powstańczy, którego obawiali się Sowietci¹¹.

W latach 1923–1926 polski MSZ (poza Wydziałem Wschodnim) był skupiony bardziej na polityce zachodniej, niż na koncepcjach rozbicia imperium sowieckiego. We wspomnianym okresie koncepcję prometejską realizował Sztab Generalny, a szczególnie wywiad wojskowy, czyli Oddział II. Działalność Sztabu Generalnego w tym zakresie przejawiała się w stworzeniu systemu *attaché* wojskowych przy przedstawicielstwach dyplomatycznych Polski w innych krajach. Umożliwiała to podjęcie współpracy z przedstawicielami Ukraińców i narodów kaukaskich (szczególnie Gruzinów) dążących do uniezależnienia się od Rosji sowieckiej. Jedne z pierwszych kontaktów z przedstawicielami emigracji narodów zniewolonych przez ZSRR podejmowano w Turcji, ponieważ prawdopodobnie myślano, że ekspansja turecka w kierunku Kaukazu doprowadzi do wojny Turcji z ZSRR. W latach 1924–1925 podjęto współpracę polskiej dyplomacji w Turcji z przebywającymi tam emigracjami prometejskimi. W późniejszym czasie polskie plany zostały przekreślone przez współpracę Turcji z ZSRR¹².

W 1926 roku, gdy Piłsudski doszedł do władzy w wyniku zamachu majowego, fundamenty ruchu prometejskiego były już stabilne: w Paryżu zaczęła działać organizacja „Prometeusz” i wydawano czasopismo pt. „Le Prométhée”. Utworzono także Komitet Niepodległości Kaukazu (KNK), który był sygnałem zdynamizowania działań ruchu prometejskiego. Nie były to jednak działania na szeroką skalę: polski MSZ nie wypowiadał się głośno o narodach Kaukazu, a współpraca z Gruzją ograniczała się do wspomnianej już służby oficerów kontraktowych w WP. Prometeizm nie był podstawą polityki zagranicznej, ponieważ w przeciwnym razie doprowadziłby do wojny polsko-sowieckiej. Koncepcja pro-

¹⁰ M. Kornat, *Idea prometejska...*, s. 45–46.

¹¹ *Ibidem*, s. 50.

¹² *Ibidem*, s. 52–53.

metejska miała na celu dwie kwestie – pierwsza miała być odpowiedzią na wpływ sowieckich organizacji komunistycznych na wewnętrzną sytuację Polski; druga natomiast dotyczyła alternatywnego rozwiązania w razie rozpadu Związku Sowieckiego¹³. Po zamachu majowym Piłsudski mianował swoim pełnomocnikiem ds. związanych z koncepcją prometejską szefa Wojskowego Biura Historycznego, gen. Juliana Stachewicza – *alter ego* Piłsudskiego w dziedzinie prometeizmu. W tych samych sprawach reprezentantem Sztabu Generalnego był wspomniany już płk Schaetzel (od 1926 roku szef Oddziału II), a w MSZ sprawy prometejskie koordynował Hołowko, który od 1927 roku był szefem Wydziału Wschodniego MSZ¹⁴. W znaczących placówkach dyplomatycznych przewidziano stanowiska dla działaczy prometejskich, co było efektem współdziałania II Oddziału Sztabu Głównego z MSZ. W okresie 1926–1928 zawarto porozumienia z emigracjami poszczególnych narodów wschodnich i ustalono zasady pomocy materialnej. Wsparcie dotyczyło także aktywności politycznej, kwestii organizacyjnych i militarnych. Równocześnie rozwijała się działalność propagandowa adresowana do rdzennych terenów, z których pochodziły emigracje prometejskie, a następnie do Polaków i środowiska międzynarodowego. We wspomnianym okresie współdziałano m.in. z Ukraińcami, Tatarami i Kozakami¹⁵.

Polski oddział elitarnego klubu „Prometeusz” powstał w 1928 roku¹⁶. Jego przedstawicielami byli m.in. Leon Wasilewski, Stanisław Siedlecki, Stanisław Paprocki, Adam Koc i Janusz Jędrzejewicz¹⁷. W działalności klubu „Prometeusz” istotne miejsce zajmowała emigracja ukraińska – z niej wywodził się przewodniczący. Klub miał zrzekać narody, którym Rosja uniemożliwiła korzystanie z niepodległości. Pomysłodawcą utworzenia „Prometeusza” w Warszawie był Ukrainiec Isaak Baziak, który uczestniczył wcześniej we Francji w powołaniu klubu „Niepodległość”. W komitecie inicjującym „Prometeusza” w Warszawie znaleźli się przedstawiciele emigrantów z Azerbejdżanu, Gruzji, Kubania, Północnego Kaukazu, Ukrainy, Turkiestanu, a także reprezentanci narodów turecko-tatarskich żyjących nad Wołgą i na Krymie. Klub organizował wykłady, koncerty, zakładał szkoły i biblioteki. Codziennością były spotkania, na których prowadzono wykłady, np. w 1930 roku wygłoszono odczyty: *Ruch narodowy Tatarów krymskich*, *Ruch wyzwoleniczy Tatarów Idel-Uralu i panturanizm*. W 1936

¹³ *Ibidem*, s. 56.

¹⁴ G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna...*, s. 191–192.

¹⁵ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971, s. 202–203.

¹⁶ *Ibidem*, s. 212–213.

¹⁷ G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna...*, s. 191.

roku klub „Prometeusz” był organizatorem Kongresu Lingwistycznego, który odbył się w Warszawie. Kongres był odpowiedzią na działania ZSRR, który rusyfikował nierosyjskie narody, nazywając to „unifikacją języka”¹⁸. „Prometeusz” współdziałał też z Instytutem Wschodnim. Powiązania między tymi instytucjami miały charakter ideowy i personalny. Organizowano wspólnie wykłady, dyskusje, odczyty znanych postaci emigracji prometejskiej¹⁹.

Ruch prometejski mógł także pochwalić się własnym ośrodkiem badawczym (jednym z ośrodków sowietologicznych). Był nim Instytut Wschodni w Warszawie, który powstał w 1925 roku. Miał on być kontynuatorem politycznego funkcjonowania Związku Zbliżenia Narodów Odrodzonych (ZZNO) oraz poszerzyć zadania Towarzystwa Polsko-Azjatyckiego (TP-A). Jego funkcjonowanie miało bazować na współpracy polskich naukowców, specjalistów od tematyki wschodniej oraz badaczy myśli politycznej. Cele Instytutu Wschodniego nie były sformułowane precyzyjnie, odnosiły się do pracy dydaktyczno-badawczej i politycznej. W celu poznania narodów Wschodu Instytut miał prowadzić wykłady z zakresu znajomości języka i historii. Zamierzano powołać Szkołę Wschodnioznawczą, której zadaniem byłoby uczenie języków: gruzińskiego, japońskiego, perskiego, rosyjskiego, tureckiego oraz ukraińskiego. Nauka języków miała być połączona z zajęciami z zakresu historii, geografii oraz sytuacji polityczno-społecznej narodów Wschodu²⁰. Te działania miały przynieść konkretny efekt: zapewnienie w przyszłości nowych kadr do pracy w dyplomacji, m.in. tłumaczy i przedstawicieli handlowych w placówkach na Wschodzie²¹.

W początkowym okresie funkcjonowania Instytut Wschodni nie posiadał stabilnych źródeł finansowania, gdyż ze strony rządu nie było dużego poparcia dla Instytutu, co można było tłumaczyć rządami ekonomistów na czele z prof. Władysławem Grabskim, którzy byli nastawieni na reformę gospodarczą. Po zamachu majowym w 1926 roku rząd Polski aktywnie wspierał Instytut Wschodni. W 1927 roku Instytut przeniósł swoją siedzibę do Pałacu Teppera przy ul. Miodowej w Warszawie. Zmiana siedziby na większą, otrzymanie dotacji z Wydziału Wschodniego MSZ spowodowało dynamiczny rozwój Instytutu. Od tego momentu rozpoczęło się współdziałanie z MSZ oraz Sztabem Głównym WP.

¹⁸ E. Wiszka, *Klub „Prometeusz” w Warszawie (1928–1939)*, www.uitp.net.pl/index.php/opracowania/123-klub-prometeusz-w-warszawie (9.12.2013).

¹⁹ I.P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007, s. 51.

²⁰ I.P. Maj, *W służbie koncepcji prometejskiej – Instytut Wschodni w Warszawie*, w: *Ruch prometejski...*, s. 205–206.

²¹ I.P. Maj, *Działalność Instytutu...*, s. 34.

Powstał specjalny fundusz „N”, który zasiliał działalność ruchu prometejskiego, a w jego ramach Instytutu Wschodniego. W Sztapie Głównym powstała Ekspozytura nr 2 Oddziału II, którą kierował mjr Edmund Charaszkiewicz. Ekspozytura miała za zadanie promować prometeizm oraz przygotowywać dywersję w razie działań wojennych. W ten sposób Instytut Wschodni realizował zadanie wspierania stowarzyszeń emigracyjnych i zapewniania im kontaktu z ojczyznami oraz działał na rzecz współpracy emigracji prometejskich reprezentujących narody zniewolone przez ZSRR²².

Instytut Wschodni współpracował także z klubem „Prometeusz”, Instytutem Naukowo-Badawczym Europy Wschodniej w Wilnie i Ukraińskim Instytutem Naukowym²³. W placówce działało również Orientalistyczne Koło Młodych (OKM), które inspirowało młodych ludzi do działalności politycznej. Koło miało być organizacją akademicką skupiającą młodzież z różnych uczelni, która interesowała się polityką wschodnią, sowietologią i ideą prometejską. Miało przygotowywać zaplecze personalne dla ruchu prometejskiego, który wywierał wpływ na młodzież z emigracji prometejskich²⁴. Wydawany przez OKM periodyk „Wschód” przekształcano w pismo polityczne – publikowane tam teksty były redagowane przez Ekspozyturę nr 2²⁵.

W latach 1933–1937 Instytut Wschodni przeżywał trudności związane z ograniczeniem dofinansowania ze strony rządu RP. Pojawiły się problemy z utrzymaniem Szkoły Wschodnioznawczej. Na sytuację nałożył się ogólny kryzys ekonomiczny w kraju. W II poł. lat 30. XX wieku rozważano reorganizację Instytutu, co było przejawem zmiany nastawienia rządu po śmierci Piłsudskiego do ruchu prometejskiego²⁶.

Po podpisaniu w 1932 roku w Moskwie traktatu o nieagresji pomiędzy Polską a ZSRR koncepcja prometejska nie odgrywała już tak istotnej roli jak po 1926 roku. Część działaczy ruchu prometejskiego zmieniła swoje poglądy, np. Włodzimierz Wakar publikował „Przegląd Wschodni”, na którego łamach opowiadał się za współpracą z Sowietami²⁷.

Po 1935 roku (gdy zmarł Piłsudski) koncepcja prometejska spełniała nadal dwa zadania – była planem w razie dekompozycji ZSRR oraz odpowiedzią na politykę Sowietów wobec Polski (realizowaną za pomocą wywiadu i organiza-

²² I.P. Maj, *W służbie...*, s. 207.

²³ *Ibidem*, s. 210.

²⁴ *Ibidem*, s. 208.

²⁵ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce...*, s. 217.

²⁶ I.P. Maj, *W służbie...*, s. 215.

²⁷ M. Kornat, *Idea prometejska...*, s. 60.

cji komunistycznych). W Wydziale Wschodnim MSZ powstał dokument będący propozycją statutu dla ewentualnej Konfederacji Kaukaskiej²⁸. Pierwsze propozycje powołania takiej Konfederacji pojawiły się w KNK w latach 1931–1932. Działania w tym kierunku początkowo odbywały się w Paryżu i Warszawie, lecz w wyniku nieporozumień przeniesiono je ostatecznie do Warszawy²⁹. Pomysł Konfederacji Kaukaskiej był zbieżny z koncepcjami narodów kaukaskich, które miałyby tworzyć taką konfederację: Gruzji, Azerbejdżanu, Armenii i innych. W latach 1935–1939 prometeizm pełnił rolę odpowiedzi wobec wykorzystania organizacji komunistycznych w Polsce przez sowiecki wywiad. Ekspansji Związku Sowieckiego Polska miała przeciwstawić się za pomocą koncepcji wyzwolenia narodów ujarzmionych. Idea prometejska w takiej sytuacji była według Włodzimierza Bączkowskiego (o którym szerzej w następnym podrozdziale) rozwiązaniem konstruktywnym³⁰.

W latach 1935–1939 działania ruchu prometejskiego miały charakter odtwórczy i bazowały na założeniach z lat 20. XX wieku. Zwolennicy prometeizmu w II poł. lat 30. XX wieku byli skupieni wokół pism „Wschód” (odgrywało największą rolę), „Biuletyn Polsko-Ukraiński” oraz „Problemy Europy Wschodniej”. Związek pomiędzy ruchem prometejskim a Oddziałem II Sztabu Głównego i MSZ pozwalał przypuszczać, że prometeizm były wykorzystywane do działalności wywiadowczej, a środowisko sanacyjne po śmierci Piłsudskiego (wspierającego prometeizm) w 1935 roku nie widziało konieczności realizacji tej koncepcji³¹.

We wspomnianym okresie główną osobą nadającą dynamikę temu ruchowi był Włodzimierz Bączkowski (redaktor naczelny „Wschodu”), któremu bliskie były idealistyczne antyrosyjskie poglądy (mało realne). Twierdził on m.in., że prometeizm stanie się poglądem o historycznym znaczeniu, gdy dojdzie do antyradzieckiego porozumienia pomiędzy Polską, Japonią, Turcją i Rumunią, a nawet Niemcami i Włochami³².

Inny publicysta „Wschodu”, Tadeusz Radwański, rozumiał prometeizm jako „pozytywny plan walki z imperializmem moskiewskim, plan, który harmonijnie łączy idealistyczne hasło «za naszą wolność i waszą» z realnymi przesłankami natury politycznej”³³. Uważał, że gdyby oddzielono kresy od Rosji, doprowadzi-

²⁸ *Ibidem*, s. 65.

²⁹ S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce...*, s. 164–165.

³⁰ M. Kornat, *Idea prometejska...*, s. 65–67.

³¹ G. Zackiewicz, *Polska myśl polityczna...*, s. 600.

³² *Ibidem*, s. 601.

³³ *Ibidem*, s. 602.

łoby to do likwidacji potencjału rosyjskiego przy równoczesnym sojuszu Polski z wyzwolonymi narodami, które utworzyłyby m.in. „sfederowany Kukaz”, Idel-Ural, Kozakię, Krym, Ukrainę³⁴.

W skupiającym działaczy prometejskich „Wschodzie” pisał także autor o pseudonimie M., który uważał, że bolszewicy mieli na celu przetworzenie heterogenicznego społeczeństwa ZSRR w „amorficzne masy ludzkie” będące pod ciągłym nadzorem. Publicysta M. stwierdzał, że rosyjscy bolszewicy zdecydowanie zwalczają każde załączki odtworzenia tożsamości narodowej przez nierosyjskie narody – czynią to poprzez niszczenie ich tożsamości i kultury. Jego zdaniem ZSRR przejął wszelkie najbardziej negatywne i niepożądane cechy Rosji, które występowały w nim w postaci radykalnej³⁵.

Koncepcja prometejska na przykładzie poglądów Włodzimierza Bączkowskiego (1905–2000)

Włodzimierz Bączkowski urodził się w 1905 roku. Był sowietologiem, zwoleńnikiem idei prometejskiej oraz publicystą. Studiował na kilku kierunkach: prawie, anglistyce i sinologii. Należał do założycieli OKM przy Instytucie Wschodnim w Warszawie. Od 1930 roku był zatrudniony w Instytucie, działał w klubie „Prometeusz”, redagował czasopisma: „Wschód”, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” i „Problemy Europy Wschodniej”. Po internowaniu w Rumunii w 1939 roku redagował pismo „Sprawy Sowieckie”. Po pobycie na Bliskim Wschodzie trafił w 1955 roku do USA, gdzie pracował w Bibliotece Kongresu w Waszyngtonie. Był autorem m.in. takich prac, jak: *U źródeł upadku i wielkości* (1936), *Grunwald czy Piławce* (1938), *U źródeł polskiej idei federacyjnej* (1945), *Rosja wczoraj i dziś* (1946)³⁶.

Bączkowski był specjalistą w zakresie stosunków polsko-ukraińskich³⁷. W jego opinii bezpieczeństwo Polski i Ukrainy było uzależnione od wspólnych czynników, a losy obu państw miały decydujące znaczenie dla kształtu Europy Wschodniej. W relacjach polsko-ukraińskich zawsze uwzględniał Rosję. Opowiadał się za akceptacją dla narodowych aspiracji Ukraińców w II Rzeczypospolitej,

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, s. 603–604.

³⁶ I.P. Maj, *Działalność Instytutu...*, s. 173–174.

³⁷ Por. W. Bączkowski, *Nie jesteśmy ukrainofilami*, w: *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*, red. P. Kowal i in., Wrocław 2008, s. 141–146.

co miało zapewnić ich propolskie nastawienie w razie konfliktu z Rosją³⁸. Bączkowski w swoich pismach spierał się z przywódcą endecji Romanem Dmowskim (1864–1939) w sprawie stosunków polsko-ukraińsko-rosyjskich. Twierdził, że imperializm rosyjski zagrażał suwerenności Polski i Ukrainy. Dla omówienia wspomnianych zagadnień powstało pismo „Problemy Europy Wschodniej”, w którym pisał, że imperializm Rosji rozwijał się w każdym kierunku i w różnych epokach przyjmował różny charakter, ale zawsze był wymierzony w terytorium Polski³⁹.

W 1935 roku w książce *U źródeł upadku i wielkości* pisał, że ekspansja rosyjska wynikała z państwowotwórczego charakteru Eurazji, dlatego Rosja zmierzała za wszelką cenę do zdobycia silnej władzy nad jak największym terytorium⁴⁰.

W opinii Bączkowskiego polski prometeizm był konsekwencją geografii politycznej Polski, a zarazem doktryną polityczną i koncepcją pożądaną przez środowiska wojskowo-obronne⁴¹. Pisał, że prometejskie wezwanie do wolności jest istotnym rodzajem oręża zniewolonych narodów. Prometeizm miał być także efektem ogólnej koniunktury, która w kontekście Rosji polegała na dostrzeganiu procesów dezintegracyjnych wewnątrz niej. Polska była zobowiązana do aktywnego działania w celu wykorzystania zaistniałej koniunktury. Prometeizm miał być „aparaturą ideowo-polityczną” przy dokonywaniu się procesów rozpadu Rosji na państwa narodowe⁴². Bączkowski uważał, że walka z ideą prometejską była utrudnianiem działalności obronnej Polski na Wschodzie⁴³.

Bączkowski jako działacz ruchu prometejskiego opublikował w 1938 roku pracę pt. *Problem prometejski*, w której stwierdzał, że Rosję jako imperium mogą unieszkodliwić jedynie wewnętrzne procesy dezintegracyjne, a co za tym idzie – zatrzymać atak na Polskę. W tym obszarze Bączkowski współdziałał ściśle z Oddziałem II Sztabu Głównego WP. Prometeizm był dla niego koncepcją ofensywną, nie traktował go jako strategii obronnej. W jego opinii doprowadzenie do rozbitcia Rosji na państwa narodowe (w tym niepodległą Ukrainę) było głównym zadaniem Polski. Polska racja stanu miała być tożsama w tym zakresie z interesami narodów zniewolonych przez Rosję sowiecką⁴⁴.

W 1939 roku Bączkowski analizował pozycję geopolityczną Polski znajdującej się pomiędzy ZSRR a nazistowskimi Niemcami. Uważał, że zmniejszenie

³⁸ P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki*, Kraków 2006, s. 187–188.

³⁹ *Ibidem*, s. 190.

⁴⁰ W. Bączkowski, *U źródeł upadku i wielkości*, Warszawa 1935, s. 63.

⁴¹ W. Bączkowski, *O wschodnich problemach Polski*, Wrocław 2005, s. 119–120.

⁴² *Ibidem*, s. 127–128.

⁴³ *Ibidem*, s. 136.

⁴⁴ P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki...*, s. 192–193.

potencjału Rosji i jego wzrost w wypadku Niemiec były przyczynami zmian politycznych w Europie Wschodniej. Ożywienie kwestii Ukrainy było dla Polski ważną konsekwencją wynikłą ze wspomnianych zmian oraz antyrosyjskiego stanowiska Japonii. W tej sytuacji Bączkowski widział konieczność zaproponowania nowych priorytetów w polityce wschodniej Polski, tak aby nadać jej perspektywiczny charakter⁴⁵.

W 1945 roku Bączkowski wydał dwie istotne prace, które były szeroko komentowane. Pierwszą z nich była pozycja *U źródeł polskiej idei federacyjnej*, w której pisał o koncepcji jagiellońskiej i wspominał o współdziałaniu Polaków, Rusinów i Litwinów. Uważał, że po II wojnie światowej Polska była za słaba do samodzielnego bytu, dlatego powinna być w federację narodów znajdujących się pomiędzy Rosją a Niemcami. Drugą pozycją była wydana w Jerozolimie *Rosja wczoraj i dziś*, która spotkała się z wielkim zainteresowaniem i była opublikowana również w językach: angielskim, tureckim i arabskim. Dla Anglosasów była to pozycja fundamentalna z zakresu sowietologii. W dziele tym Bączkowski analizował azjatyckie korzenie państwa rosyjskiego oraz potencjał ówczesnej sowieckiej Rosji. Prezentował także zadania geopolityki rosyjskiej, która stawiała na zdobywanie nowych terenów za pomocą siły militarnej⁴⁶.

Bączkowski zmarł w 2000 roku w Waszyngtonie⁴⁷.

Prometeizm w polskiej polityce zagranicznej po 1989 roku

Po 1989 roku w Europie Środkowo-Wschodniej rozpoczęły się zmiany geopolityczne. Likwidacja ZSRR w 1991 roku była częściową realizacją „rozpadu Rosji po szwach narodowościowych” i nie przyniosła stabilizacji. Federacja Rosyjska powstała na gruzach ZSRR nie potrafiła wprowadzić demokratycznych procedur, co rozczarowało społeczeństwo rosyjskie. Równocześnie stare wzorce prowadzenia polityki były żywe wśród rosyjskich elit politycznych i społeczeństwa. Rosja nie akceptowała utraty swojego statusu politycznego, co skłaniało ją do prowadzenia polityki neoimperialnej. W niektórych polskich

⁴⁵ M. Kornat, *Idea prometejska...*, s. 76.

⁴⁶ P. Eberhardt, *Twórcy polskiej geopolityki...*, s. 194–196.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 198.

środkowiskach dostrzegano potrzebę aktywności Polski w relacjach z państwami Europy Środkowo-Wschodniej⁴⁸.

Celem Polski w latach 90. XX wieku było uwolnienie się od wpływów Rosji i budowa systemu bezpieczeństwa (pojmowanego wieloaspektowo) opartego na NATO i UE. Po integracji Polski z NATO (1999) i UE (2004) trzeba było zapewnić bezpieczeństwo na Wschodzie, działać na rzecz wschodnich sąsiadów (m.in. Ukrainy, Białorusi i Gruzji) i ich integracji ze strukturami Zachodu, zmierzać do budowy bezpieczeństwa energetycznego oraz zapobiegać odradzaniu się rosyjskiej dominacji w Europie Środkowo-Wschodniej⁴⁹.

Stosowanie koncepcji prometejskiej po 1989 roku miało mieć na celu przeciwdziałanie odbudowie imperializmu rosyjskiego. Działania Polski po 1989 roku prowadziły do współpracy z innymi państwami (m.in. państwami „nowej” UE) na rzecz niepodległości Ukrainy i Gruzji. Uczestniczyli w tym politycy z różnych stron sceny politycznej, zarówno prawicy, jak i lewicy⁵⁰. Jednym z przykładów nawiązania do prometeizmu w postaci zabiegania o utrzymanie przez Ukrainę niezależności od Rosji było polskie poparcie dla ukraińskiej „pomarańczowej rewolucji” na przełomie 2004 i 2005 roku, która wybuchła po fałszerstwach przy wyborach prezydenckich, w których ogłoszono wybór prorosyjskiego Wiktora Janukowycza. Mediacji pomiędzy odchodzącym prezydentem Leonidem Kuczma, nowo wybranym Janukowiczem oraz jego kontrkandydatem (i przywódcą prozachodniej opozycji) podjął się polski prezydent Aleksander Kwaśniewski (wywodzący się z Sojuszu Lewicy Demokratycznej). W wyniku rozmów „okrągłego stołu”, zaproponowanych przez Kwaśniewskiego, doszło do powtórzenia wyborów prezydenckich, w których zwyciężył Wiktor Juszczenko. Polska odegrała istotną rolę podczas tych wydarzeń, wyprzedzając ze swoimi inicjatywami UE. Efekty „pomarańczowej rewolucji” traktowano w Polsce jako powodzenie polityki wschodniej Polski i geopolityczne przeorientowanie kursu Ukrainy na struktury Zachodu. Oceniano, że Ukraina na stałe wyrwała się z rosyjskiej strefy wpływów. Czas pokazał jednak, że uzależnienie Ukrainy od Rosji było większe, niż myślano w Polsce⁵¹.

⁴⁸ I.P. Maj, *Pragmatyzm koncepcji prometejskiej i jej wpływ na kształt polskiej polityki zagranicznej*, w: *Polityka zagraniczna III RP. 20 lat po przełomie*, t. I: *Koncepcje, bezpieczeństwo, kwestie prawne i polonijne*, red. A. Jarosz, K. Olszewski, Toruń 2011, s. 79.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 78.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 80.

⁵¹ K. Fedorowicz, *Polityka polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010*, Poznań 2011, s. 205–206.

Drugim przykładem polskiego prometeizmu była reakcja Polski na wojnę rosyjsko-gruzińską w 2008 roku. Polska oficjalnie popierała wejście Gruzji (i Ukrainy) do NATO, czego przejawem było jej stanowisko na szczycie w Bukareszcie w kwietniu 2008 roku (przy zastrzeżeniach Rosji). Po wybuchu wojny rosyjsko-gruzińskiej w sierpniu 2008 roku prezydent Lech Kaczyński oraz partia Prawo i Sprawiedliwość krytykowali Rosję za jej działania⁵². Prezydent Polski 12 sierpnia 2008 roku był organizatorem wyprawy reprezentantów Estonii, Litwy, Łotwy i Ukrainy do Tbilisi, któremu groził nalot bombowy ze strony Rosji. Wizyta przywódców państw Europy Środkowo-Wschodniej, którą zainicjował Kaczyński, udaremniła zamiary Rosji⁵³. Na wiecu w Tbilisi prezydent Polski powiedział: „Po raz pierwszy od dłuższego czasu nasi sąsiedzi z północy (dla nas także z północy, ze wschodu) pokazali twarz, którą znamy od setek lat. Ci sąsiedzi uważają, że narody wokół nich powinny im podlegać – my mówimy nie! Ten kraj to Rosja. Ten kraj uważa, że dawne czasy upadłego niecałych dwadzieścia lat temu imperium wracają. Że znów dominacja będzie cechą tego regionu. Nie będzie. Te czasy się skończyły raz na zawsze”⁵⁴.

Do prometeizmu po 1989 roku odwoływały się również pośrednio placówki naukowe w Polsce zajmujące się Wschodem. Dorobek prometejskich instytutów naukowych z Warszawy (Instytut Wschodni) i Wilna (Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej) odziedziczyły w pewnym stopniu nowo powstałe ośrodki badawcze. Można wśród nich wymienić: Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego, Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie oraz Ośrodek Studiów Wschodnich w Warszawie. Wymienione placówki nie odwoływały się bezpośrednio do idei prometejskiej w swoich dokumentach, nie powstało także po 1989 roku żadne czasopismo promujące koncepcję prometejską. Prometeizm nie otrzymał również w ostatnim dwudziestolecu struktur organizacyjnych i wsparcia od organów państwowych (na wzór II Rzeczypospolitej). Pewne akcenty prometejskie były dostrzegane w programach niektórych partii politycznych (głównie typu niepodległościowego oraz konserwatywnych) i poszczególnych polityków, lecz nie zyskały uznania w oficjalnych dokumentach państwowych⁵⁵.

⁵² R. Zięba, *Główne kierunki polityki zagranicznej Polski po zimnej wojnie*, Warszawa 2012, s. 186.

⁵³ R. Grodzki, *Polska polityka zagraniczna w XX i XXI wieku. Główne kierunki, fakty, ludzie, wydarzenia*, Zakrzewo 2009, s. 288–289.

⁵⁴ *Lech Kaczyński w Gruzji – przemówienie na wiecu w sierpniu 2008*, www.youtube.com/watch?v=Ojcm45iyke (16.12.2013).

⁵⁵ I.P. Maj, *Pragmatyzm koncepcji...*, s. 82.

W opinii niektórych badaczy nawiązywanie do prometeizmu po 1989 roku nie przynosiło sukcesów w polityce wschodniej Polski. Profesor Roman Kuźniar uważał, że „Polityka wschodnia była w polskiej polityce zagranicznej po 1989 roku obszarem największych sporów, nieporozumień, romantycznych wizji, ale też ambicjonalnych niepowodzeń oraz pragmatycznych sukcesów”⁵⁶. Wspomniany autor pisał, że po 1989 roku istniały dwa typy polskiej polityki wschodniej. Pierwszy był realizowany w obszarze dyskusji publicznych, akcentował obawy przed Rosją, opierał się na koncepcjach geopolitycznych z przeszłości oraz odnosił się do wizji Europy Wschodniej z perspektywy Polski. Drugi typ obejmował politykę wschodnią prowadzoną przez rządy i ministrów spraw zagranicznych, którzy starali się pragmatycznie reagować na wydarzenia zachodzące na Wschodzie i dbać o polskie sprawy w relacjach z Rosją czy Białorusią. Pierwszy typ polskiej polityki wschodniej był według Kuźniara „komentarzyskiem idei, koncepcji, haseł i stereotypów wielu osób zajmujących się tą problematyką”⁵⁷.

Zdaniem Kuźniara zwolennicy koncepcji prometejskiej po 1989 roku mieli być nie do końca szczerzy w relacjach ze wschodnimi sąsiadami. O ile w kontaktach z Rosją zwolennicy prometeizmu byli stanowczy i krytykowali ją za brak mechanizmów demokratycznych, to już w relacjach z innymi państwami przemilczano pewne fakty, np. w relacjach z Litwą nie stawiano na pierwszym miejscu sprawy polskiej mniejszości, a w kontaktach z Ukrainą nie podnoszono sprawy rzezi wołyńskiej. Stosunek prometeistów do Rosji miał być sceptyczny, a oni sami mieli postępować zgodnie z zasadą: „co jest niedobre dla Rosji, jest dobre dla Polski”⁵⁸.

W opinii wspomnianego badacza polska polityka wschodnia powinna była bazować na realnych wydarzeniach i ocenie „szans, które nie są tak wielkie, jak byśmy tego chcieli, i zagrożeń, które nie są tak wielkie, jak czasem się tego obawiamy”⁵⁹. Pisał, że Polska nie powinna była podejmować działań wspólnie z innymi krajami z tego tylko powodu, żeby utrudnić prowadzenie polityki Rosji: „I tak, raczej Gruzji nie muszą być automatycznie racjami Polski tylko dlatego, że nie lubimy Rosji”⁶⁰. Zaprzeczał także słowom prezydenta Kaczyńskiego (wywodzącego się z partii Prawo i Sprawiedliwość), który określał Gruzję jako

⁵⁶ R. Kuźniar, *Polityka wschodnia III RP – sukcesy pragmatyzmu, porażki prometeizmu*, w: *Polityka wschodnia Polski. Uwarunkowania, koncepcje, realizacja*, red. A. Gil, T. Kapuśniak, Lublin–Warszawa 2009, s. 179.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 180.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 182–183.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 185.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 185–186.

„strategicznego sojusznika Polski”⁶¹. Określał to jako powrót do „egzotycznych sojuszy”⁶². Kuźniar politykę wschodnią Polski w latach 2005–2007 oceniał negatywnie. Uważał, że polityka od 2005 roku była nieefektywna, a Polska nie potrafiła utrzymać poprawnych stosunków z Rosją. Jeden z podrzdziałów jego publikacji został zatytułowany *Polityka wschodnia – prometeizm w odwrocie*. Analizował w nim politykę wschodnią Polski w latach 2005–2007, kiedy to rządząca partia Prawo i Sprawiedliwość i wywodzący się z tego ugrupowania prezydent prowadzili politykę zagraniczną wobec Wschodu, odwołując się (nie bezpośrednio) do koncepcji prometejskiej⁶³. Profesor uważał, że polityka wschodnia we wspomnianym okresie była prowadzona w taki sposób, iż „jej ambicje znacznie przewyższały realne środki pozostające do dyspozycji państwa polskiego”⁶⁴.

Zakończenie

Prometeizm można z pewnością zaliczyć do podstaw ideologicznych geopolityki w Europie Środkowo-Wschodniej. Idea prometejska była trudna do zrealizowania, ale dawała podstawy do działania na rzecz narodów wschodnich: Ukraińców, Białorusinów, Litwinów i innych. Ruch prometejski wychował wielu wybitnych myślicieli. Jednym z nich był Jerzy Giedroyc (1906–2000) – twórca paryskiej „Kultury”. Z nurtu prometejskiego wywodziła się zaproponowana przez Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego (1906–1976) koncepcja „ULB” (Ukraina, Litwa, Białoruś), która zakładała współpracę Polski z Ukraińcami, Litwinami i Białorusinami⁶⁵. Koncepcja ta zakładała, że bez wolnych narodów na Wschodzie nie będzie istniała w pełni wolna Polska. Trzeba jednak zaznaczyć, że propozycja Giedroycia i Mieroszewskiego nie była równoznaczna z ideą prometejską, ponieważ skupiała się na narodach sąsiadujących z Polską bez odwołań do narodów kaukaskich. W koncepcjach „Kultury” wolna Ukraina była warunkiem geopolitycznego ładu w Europie Wschodniej⁶⁶.

⁶¹ *Ibidem*, s. 186.

⁶² *Ibidem*.

⁶³ R. Kuźniar, *Polityka zagraniczna III Rzeczypospolitej*, Warszawa 2012, s. 320.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 332.

⁶⁵ M. Kornat, *Wolność na eksport*, <http://tygodnik.onet.pl/historia/wolnosc-na-eksport/9msc6> (12.10.2013).

⁶⁶ M. Kornat, *Idea prometejska...*, s. 85. Por. I.P. Maj, *Pragmatyzm koncepcji...*, s. 77–78; M. Kornat, *Realizm środków, idealizm wizji. O geopolitycznej wizji Jerzego Giedroycia i Juliusza Mieroszewskiego*, w: *Przekłete miejsce Europy? Dylematy polskiej geopolityki*, red. J. Kloczkowski, Kraków 2009, s. 225–243.

Streszczenie

W artykule przedstawiono założenia koncepcji prometejskiej i jej realizację w okresie II Rzeczypospolitej Polskiej (1918–1939). Autor omawia działalność klubu „Prometeusz” i Instytutu Wschodniego w Warszawie. Przedstawiona została także współpraca ruchu prometejskiego z wywiadem wojskowym i dyplomacją. Opracowanie zawiera analizę poglądów przedstawicieli ruchu prometejskiego na przykładzie Włodzimierza Bączkowskiego (1905–2000). W ostatniej części tekstu autor przeanalizował odwołania do prometeizmu w polityce zagranicznej Polski po 1989 roku.

Słowa kluczowe: geopolityka, myśl polityczna, polityka wschodnia, prometeizm

IDEOLOGICAL BASIS OF POLISH GEOPOLITIC FOR EXAMPLE PROMETHEAN CONCEPTION

Summary

The article presents premises of the Promethean conception and its realization in the period of the II Republic of Poland. The author discusses the activity of the club „Prometeusz” and Instytut Wschodni in Warsaw. Cooperation of the Promethean movement with military intelligence and diplomacy was also presented. The work includes the analysis of ideas of the representant Promethean movement for example Włodzimierz Bączkowski (1905–2000). In the last part of the text, author analyzed references to Prometheanism in the foreign policy of Poland after 1989.

Key words: geopolitics, political thought, eastern policy, Prometheanism